

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ/ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У СВІТЛІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Литвиненко Олександр Миколайович,
кандидат філософських наук

У статті аналізується європейський і російський досвід розв'язання проблем, пов'язаних з формуванням та збереженням національної ідентичності в умовах глобальних і локальних викликів. Для України найбільш актуальними з таких проблем є регіональний сепаратизм, сплеск спричиненої воєнними діями внутрішньої міграції й агресивна політика Росії, в тому числі в ідеологічній площині. Однак, як відзначається у статті, аналогічні проблеми з інших причин та за інших обставин актуалізувалися останнім часом і в країнах Західної Європи, і шляхи їх розв'язання у кожному випадку зумовлюються як характером і гостротою викликів, так і політичними традиціями та історичною спадщиною окремих країн. Хоча на даному етапі не доводиться говорити про наявність оптимальної європейської моделі збереження національної ідентичності і залучення до неї чисельних іммігрантських груп з іншою культурою, релігією і формами громадського життя, можна припустити, що найбільш перспективними є практики, які залучають окремих осіб і громади до суспільно корисної та креативної діяльності, сприяючи таким чином посиленню соціальної солідарності і виробленню почуття приналежності до громадянської національної спільноти. Корисність саме такого досвіду для України пояснюється тим, що в ній під час Революції гідності та в наступні роки виробилися і довели свою ефективність, в тому числі і з точки зору зміцнення національної ідентичності, аналогічні практики. Аналіз російського досвіду корисний тим, що дає ширше уявлення про виклики для України з боку східного сусіда.

Ключові слова: ідентичність, сепаратизм, мультикультуралізм, іммігранти, інтеграція.

Lytvynenko Oleksandr

THE PROBLEM OF FORMATION/PRESERVATION OF NATIONAL IDENTITY IN THE LIGHT OF FOREIGN EXPERIENCE

The article analyzes the European and Russian experience of solving problems related to formation and preservation of national identity in the terms of global and local challenges. As for Ukraine we can name the following challenges as the most relevant: the regional separatism, the flow of internal migration caused by the hostilities and aggressive policy of Russia, including in the ideological sphere. However, as the article underlines, we can see the recent actualization of some similar problems in other circumstances and caused by other reasons in the states of Western Europe; their solution in each case are determined by the nature and severity of the challenges and political traditions and historical heritage of individual states. Although at this stage we cannot speak about some optimal European model of preservation of national identity and inclusion of the numerous immigrant groups with different culture, religion and forms of public life, we can assume that the most promising practices that engage individuals and communities in the public benefit and creative activities, and, thereby, strengthen the social solidarity and a sense of civic belonging to the national community. The usefulness of such experience for Ukraine proves the fact that during the Revolution of Dignity and in subsequent years the similar practices have been elaborated and have proved their effectiveness including in the terms of strengthening of national identity. The analysis of the Russian experience should be considered as useful because it presents a broader picture of the challenges that Ukraine faces in the relations with its eastern neighbor.

Keywords: identity, separatism, multiculturalism, immigrants, integration.

Питання національної ідентичності набуло особливої актуальності в Україні протягом останніх двох років. Фактична втрата Криму і окремих районів Донбасу, до якої значною мірою спричинилася антиукраїнська, в тому числі і військова, активність місцевого населення, потужні прояви сепаратизму в інших регіонах, насамперед в Одеській і Харківській областях, виклики, пов'язані зі сплеском внутрішньої міграції, змусили переглянути державну політику в етнонаціональній, інформаційній і гуманітарній сферах. Першочерговими завданнями стали виявлення чинників, що призвели до виникнення і посилення сепаратистських тенденцій, і пошуки спільної ціннісної основи для національної реінтеграції. Останнє завдання виглядає найбільш складним і проблематичним, адже поки що без однозначної задовільної відповіді залишається саме питання, про що йдеться – формування української національної ідентичності там, де її практично не було або вона перебувала у маргінальному становищі, її переформування в масштабах всієї країни чи взагалі створення на нових засадах.

Попри те, що в цьому напрямі ведеться інтенсивний науковий пошук, зокрема такими відомими дослідниками даної проблематики, як Т. Бевз, С. Дацюк, М. Кармазіна, О. Майборода, Ю. Ротар, М. Рябчук, М. Степико, В. Яремчук та ін., існують змістовні розбіжності в баченні перспектив української ідентичності – від класичної нації, сформованої на основі української національної ідеї, до мережевої спільноти автономних громад, для якої національне питання взагалі є пройденим етапом і політичною архаїкою. У цьому сенсі для України може виявитися корисним досвід – як позитивний, так і негативний – інших країн, перед якими, за різних обставин і передумов, постали проблеми, пов'язані з національною ідентичністю, консолідацією суспільства, переосмисленням змісту поняття громадянства.

Для старих європейських націй з давньою державною традицією проблемою є не формування ідентичності,

а її переосмислення в умовах глобалізації, зміцнення на нових засадах і залучення до неї неабсорбованих груп населення. Спільним викликом для країн старої Європи можна вважати стрімке зростання чисельності іммігрантів з країн Азії, Африки і Південно-Східної Європи. Це явище у зв'язку з масовим напливом біженців із Сирії набуло останнім часом драматичного характеру. Однак значно раніше виникли симптоми того, що Європа вичерпала свої адаптаційні можливості і має великі проблеми з інтеграцією іммігрантів у свої національні суспільства.

Цей факт протягом 2010 – 2011 років не раз констатували державні лідери Німеччини, Франції і Великої Британії (А. Меркель, Н. Саркозі, Д. Кемероном), вони у різний час заявляли, що політика мультикультуралізму в їх країнах зазнала невдачі. Така політика базувалася на толерантності до релігій і традицій іммігрантських груп, але мало дбала про зростання їхньої участі у соціальному і загальному культурному житті країн, що їх прийняли. За словами Н. Саркозі, «правда полягає в тому, що у всіх наших демократіях занадто дбають про ідентичність тих, хто прибуває, і занадто мало – про ідентичність приймаючої сторони» [1]. Результатом стала анклавізація іношродних етнічних груп і їх відчуження від домінуючої нації та держави.

Однак поряд зі спільними проблемами у кожній країні існують і свої специфічні. Крім того, на їхню національну політику впливають багато чинників, зокрема власна історична пам'ять, політична культура і традиції.

У **Великій Британії** перед національною ідентичністю постали кілька викликів, серед яких можна виокремити посилення автономістських тенденцій у Шотландії та Уельсі, зростання чисельності іммігрантів і проблематичність їх інтеграції в місцеве соціокультурне середовище, впливи глобалізації на національну культуру і традиції. Інструментом формування оновленої громадянської ідентичності у поліетнічному суспільстві Великої Британії була обрана соціальна політика [2]. У 2010 році коаліція кон-

серваторів і ліберальних демократів висунула програму «Велике суспільство», спрямовану на залучення громадян і місцевих громад до активної участі у наданні публічних послуг в таких сферах, як освіта, громадська безпека, соціальна робота (догляд за літніми людьми та особами з обмеженими можливостями) тощо. На думку авторів програми, «сама сфера публічних послуг має зазнати змін, аби посилити в ній роль громадян і громад і виплекати ширшу культуру участі і розділеної відповідальності» [3]. Передбачається, що громадяни зможуть брати участь як у плануванні, так і в реалізації відповідних проєктів. До програми включені розвиток волонтерського руху, створення фондів для фінансування соціальних ініціатив та місцевих проєктів, інформаційне забезпечення через збільшення прозорості і доступності урядової інформації.

Розширення участі у соціально значущій діяльності індивідів і громад повинно привести, крім інших, до таких результатів, як зміцнення суспільної солідарності, самоорганізація і розвиток громадянського суспільства і, в кінцевому підсумку, зростання консолідованості нації. В цьому контексті потрібно розглядати і започатковану у 2008 році урядом лейбористів політику державної підтримки креативних індустрій, перетворення країни на всесвітній «креативний хаб», яка має на меті не лише економічні і суто культурні цілі, а й «оновлення» і осучаснення британської громадянської ідентичності (подібні політики і з такими ж цілями реалізуються і в інших країнах, наприклад, Національна культурна політика «Креативна Австралія», Програма підтримки структурного розвитку креативних індустрій «Креативна Естонія»).

Опора на приватну ініціативу і мінімальне втручання держави у справи культури є давньою британською традицією. Характерними прикладами є «національні трасти» – неурядові неприбуткові приватні організації, що займаються збереженням культурної і природної спадщини (*The National Trust for Places of Historic Interest or Natural*

Beauty, The National Trust for Scotland for Places of Historic Interest or Natural Beauty та ін.). Їх діяльність не зводиться до охорони пам'яток і природних ландшафтів, а має також і соціальне спрямування. Історичні місця розглядають не лише як цінність саму по собі, а й як такі, що надають нові можливості для освіти, стимулювання креативності та інновацій, ширшого залучення до охоронної діяльності та суміжних практик громад та окремих осіб. Така діяльність цілком корелюється зі згаданою програмою «Велике суспільство», оскільки також сприяє розширенню участі громадян у соціально важливих ініціативах і зміцненню суспільної солідарності. Водночас дискусії безпосередньо про «британську ідентичність», «звернення до витоків» ніколи не були популярними в країні і не мали суспільного резонансу. Також, на відміну від Франції і Німеччини, у Великій Британії не є надто актуальними і дискусії навколо історичної пам'яті, оскільки історичні спогади, особливо про події ХХ ст., не мали в ній такого травматичного характеру, як у більшості континентальних країн.

У **Німеччині**, де тривалий час після Другої світової війни національне питання було татуйованою темою, проблема ідентичності з початку 90-х років знову набула актуальності. Це було пов'язано з об'єднанням країни, зміною міжнародної кон'юнктури після розпаду СРСР, зростанням числа іммігрантів. Об'єднана Німеччина претендує на лідерство, принаймні у європейських справах, і не бажає беззастережно рухатися у кільватері зовнішньої політики США, що стимулює переосмислення місця і ролі німецького народу в світі, як в історичному, так і в міжнародному вимірі. Нині основними тенденціями національного розвитку можна вважати: подолання розколів в історичній свідомості, відновлення національної гідності, приниженої почуттям колективної провини за злочини часів Другої світової війни; нівелювання відмінностей між західними і східними німцями; інтеграцію іммігрантів у німецьке суспільство. Відповідно значну

більшу роль, ніж, наприклад, у Великій Британії, у Німеччині відіграє звернення до власного минулого, пошуки в історії відповідей на питання, які поставило перед німецьким народом ХХ століття. Хоча відмінності між «оссі» і «вессі» втратили свою колишню яскравість, у середовищі перших ще має місце таке явище, як «остальгія» (*Ostalgie*). З іншого боку, у німецьких трактовках національної історії повоєнних десятиліть все позитивне пов'язується з ФРН, а НДР асоціюється з тоталітарним минулим, Берлінською стіною і штазі. Особливо це проявилось в ході святкування 60-річчя ФРН і 20-річчя об'єднання країни, коли у ЗМІ формувалася у край негативний образ НДР.

Певні проблеми існують і з політикою мультикультуралізму. Попри згадану вище заяву А. Меркель про провал цієї політики, вона залишається ключовою для національного питання у Німеччині в частині ставлення до іммігрантів. Німецька влада, як і раніше, сповідує принцип «єдності у відмінностях». У суспільній думці поширюється ідея мультиетнічного німецького народу. Однак шляхи реалізації політики мультикультуралізму, інтеграції іммігрантів у німецьке суспільство й досі є предметом дискусій, зокрема щодо співвідношення «провідної» (*Leitkultur*) і «вторинних» культур.

На думку відомого німецького філософа і соціолога Ю. Габермаса, «ідея «Leitkultur» залежить від «невірного уявлення про те, що ліберальна держава повинна вимагати від іммігрантів чогось більшого, ніж вивчення мови і згоди з принципами Конституції». Він також додає: «Нам потрібно було – і це завдання все ще не зняте з порядку денного – подолати той погляд, що іммігранти повинні «засвоїти» цінності культури більшості і прийняти її «звичаї» [4].

Принципово іншу позицію озвучив у 2010 році у виступі перед партійною молоддю лідер Християнсько-соціального союзу Х. Зеєхофер: «Ми виступаємо за провідну роль німецької культури і проти мультикультурності. Мультикультуралізм мертвий» [5].

Ефективність політики мультикультуралізму в Німеччині обмежується досить слабкою інтегрованістю значної частини іммігрантів-мусульман у німецьке суспільство і зростанням негативного ставлення до державної політики в цій царині у німецькому середовищі деяких земель. Виразником такого ставлення став рух Pegida (*Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes* – Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу) з центром у Дрездені, який із жовтня 2014 року почав організовувати щотижневі демонстрації проти «ісламізації Європи». Про зростання в суспільстві ксенофобських настроїв опосередковано свідчить популярність скандальної книги Т. Саррачина «Німеччина скасовує себе», в якій головною причиною погіршення якості соціального капіталу країни в майбутньому бачаться зміни демографічних пропорцій на користь мусульманського населення.

Для **Франції** в національному питанні була і значною мірою залишається провідною політика інтеграції національних меншин та іммігрантів на основі спільного громадянства, обов'язкового знання французької мови, поваги до французької культури, традицій і республіканських цінностей. Певною мірою зберігаються традиційні асиміляторські підходи, за якими населення країни поділяється на французів (незалежно від етнічного походження) та іноземців (щось подібне і в Туреччині). Тому у Франції політика мультикультуралізму і толерантності до культурних відмінностей мала певні обмеження, наприклад, входячи у суперечність із традиційною політикою лаїцизму, яка передбачає суворе дотримання принципу світськості, зокрема в освіті, що призводило до локальних, але резонансних конфліктів з приводу заборони носіння у навчальних закладах хіджабів (згідно із законом від 11 квітня 2011 року, жінка не має права носити хіджаб у всіх громадських місцях, в тому числі і на вулиці). 1 липня 2014 року Європейський суд з прав людини визнав законною цю заборону.

У французькому праві відсутня така категорія, як «національні меншини». Тому, приєднавшись до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятого на Генеральній асамблеї ООН 16 грудня 1966 року, Франція задекларувала, що застосовуватиме статтю 27¹ декларації тією мірою, якою вона не суперечитиме її Конституції. У доповідях щодо виконання пакту за 1997 і 2007 роки уточнювалося, що у Франції немає національних меншин і вона не може приєднуватися до міжнародних угод, де говориться про меншини як такі і як носіїв колективних прав. Ілюстрацією уніфікаційних тенденцій національної політики Франції можуть слугувати слова Н. Саркозі, сказані в лютому 2011 року під час телевізійного виступу: «Наші співвітчизники, що сповідують іслам, повинні мати можливість жити і практикувати релігію, як і всі інші наші співгромадяни,... але мова повинна йти лише про французький іслам, а не іслам у Франції... Суспільство, в якому громади співіснують поруч одна з одною, нам не потрібне. Якщо хтось приїздить до Франції, то він повинен влитися в єдину спільноту, що є національною» [1].

На таких само принципах базується і мовна політика. Хоча, згідно з ст. 75 Конституції Франції, регіональні мови є частинами національного надбання, держава підтримує розвиток лише французької мови. Франція не ратифікувала Європейської хартії регіональних або міноритарних мов, оскільки, згідно з висновками Конституційної ради від 15 червня 1999 року, вона містить положення, що суперечать Конституції країни. Так званий «закон Тубона» (закон 94–665 від 4 серпня 1994 року стосовно використання французької мови) закріплює статус французької мови як

офіційної і передбачає обов'язковість її використання практично у всіх сферах, за винятком електронних ЗМІ, приватних і некомерційних структур. Відповідно до закону, держава не фінансує навчальних закладів з іншими мовами викладання.

Таким чином, у Франції мультикультуралізм, як факт суспільної реальності, входить у суперечності з іншими, більш давніми тенденціями суспільно-політичного розвитку країни – традиційним тяжінням до національної уніфікації з опорою на республіканські цінності і, певною мірою, політикою пам'яті (що бере початок з освітніх принципів часів Третьої республіки, коли у всіх школах, як метрополії, так і колоній, було впроваджене вивчення французької історії за стандартним підручником Е. Лавіса). На цьому тлі спостерігається зростання ксенофобських настроїв у французькому суспільстві. Так, 40 % французів вважають, що «присутність мусульманської громади у Франції є в основному загрозою для ідентичності країни», 29 % вважають іслам загрозою національній безпеці [6].

Для **Росії** питання ідентичності має істотно інший сенс і зміст, аніж для західноєвропейських країн. Російський народ перебуває у тривалій світоглядній кризі, яку авантюрна політика його нинішньої влади лише посилила. До того ж і сама ця політика потребує якщо не виправдання, то принаймні ідейного обґрунтування, валідного в очах власної і, хоча б почасти, світової громадськості. Звідси – посилення тенденції до перегляду російської цивілізаційної ідентичності і її історичних коренів, формулювання нової національної ідеї, пошуки засобів її імплантації у суспільну свідомість росіян та просування у російськомовні спільноти за кордоном.

Нині у російських політичних колах стало популярним уявлення про Росію як «державу-цивілізацію». «Державо-цивілізацією», «скріпленою російським народом, російською мовою, російською культурою», тобто, чимось якісно відмінним від західних «держав-націй»,

¹ Ст. 27 МГПП «У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043

Росія була названа у посланні В. Путіна Федеральним зборам Російської Федерації 2012 року [7], а також у виступі на засіданні Міжнародного дискусійного клубу «Валдай» 19 вересня 2013 року. В останньому підкреслювався морально-ціннісний характер відмінностей Росії від західних країн: «Ми бачимо, як багато євроатлантичних країн фактично пішли шляхом відмови від своїх коренів, у тому числі й від християнських цінностей, що становлять основу західної цивілізації. Заперечуються моральні начала і будь-яка традиційна ідентичність: національна, культурна, релігійна або навіть статева» [8]. Таким чином у російській суспільно-політичній свідомості фактично реанімується архаїчне, сформоване ще у релігійній полеміці XVI–XVII століть уявлення про Захід як джерело духовного розгління російського народу. На думку російського політолога І. Зевельова, «Захід став сприйматися як сила, що прагне поширити свої цінності й образи на «русский мир», зазіхаючи тим самим на те, щоб змінити унікальну – і дедалі більш консервативну – російську національну ідентичність» [9].

Ідейними джерелами концепції Росії як держави-цивілізації послужили теорії М. Данилевського, А. Тойнбі, Л. Гумільова, С. Гантінгтона. На початку 90-х років минулого сторіччя ідею Росії як «етноцивілізаційної платформи», що сформувалася значною мірою у протистоянні із Заходом, розвинув В. Цимбурський у своїй праці «Острів Росія». У той самий час почала формуватися євразійська концепція О. Дугіна, що набула популярності і політичної підтримки у 2000-ті роки, і в якій євразійська цивілізація з центром у Росії протиставлялася євроатлантичній, «англосаксонській».

Характерною рисою російської політики є те, що вирішення проблем внутрішньої національної консолідації передбачає активне втручання в духовне, культурне і політичне життя інших країн, зарахованих російськими ідеологами і політичною елітою до сфери цивілізаційного впливу Росії.

Ідейною основою такої політики слугує концепція «русского мира» як транскордонної спільноти, об'єднаної російською мовою і культурою. Ця концепція була предметом інтелектуального дискурсу у 90-ті роки (П. Щедровицький, С. Градіровський, Б. Межуєв та ін.), однак особливої популярності набула у другій половині 2000-х, коли поняття «русский мир» входить у лексикон політичної еліти, починає звучати у виступах В. Путіна і вищих ієрархів Російської православної церкви. Останні також використовують його церковний еквівалент «Свята Русь». У церковних колах основою «русского мира» вважають православ'я, російську мову і культуру, спільну історичну пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток [10], а складовими частинами його бачать, крім Росії, Україну і Білорусь, а також російські (російськомовні, російськокультурні) діаспори у всьому світі. Дана концепція послужила моральним виправданням не лише агресії Росії стосовно України, але й її військової авантюри в Сирії.

Висновки

Питання національної ідентичності або, як сформулював його у назві свого відомого твору С. Гантінгтон, «Хто ми?», є актуальним не лише для новопосталих або таких, що радикально змінили політичну парадигму, країн Сходу Європи, але й для їх західних сусідів. Головні причини його актуалізації лежать у площині глобальних за масштабами та наслідками геополітичних змін, що відбулися протягом останніх трьох десятиліть. Відповіді, що даються на це питання окремими країнами, мають істотні відмінності, зумовлені характером і серйозністю викликів, їх власними політичними традиціями та історичною спадщиною. Вони також різняться за рівнем ефективності та адекватності вимогам часу.

Очевидно, що вироблення оптимальної моделі політики у сфері національної ідентичності (національної консолідації) залишається для європейських

країн справою майбутнього. Однак на даний час найбільш перспективними виглядають інклюзивні за характером практики, пов'язані з широким залученням окремих осіб і локальних громад до суспільно корисної і креативної діяльності, оскільки вони значно більше, ніж різного роду культурні або інформаційні сугестії, сприяють посиленню соціальної солідарності і виробленню почуття приналежності до громадянської національної спільноти. Численні приклади такої діяльності дав волонтерський рух під час Революції гідності і після неї.

Сучасну національну політику РФ потрібно розглядати як один з інструментів відновлення її міжнародних позицій і консолідації російського суспільства на базі неоімперської ідеології. В основу останньої покладені міфологізовані уявлення про історичну велич російської державності, а також доволі еkleктичний набір цінностей, визнаних традиційними державною владою та інституціями з її ідеологічного забезпечення. Така політика в разі її послідовного проведення у життя лише сприятиме міжнародній ізоляції країни, до якої її штовхає нинішнє державне керівництво.

Список використаних джерел

1. *Тепер* і Саркози признали, что политика мультикультурализма провалилась [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/europe/20110211/166444540.html>
2. *Семеновко И. С.* Национальные практики формирования гражданской идентичности : опыт сравнительного анализа / И. С. Семеновко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/rus/gos/nacionalnyje_praktiki_formirovaniya_grazhdanskoj_identichnosti_opyt_sravnitelnogo_analiza.htm
3. *Capable Communities : Towards Citizen-Powered Public Services* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ippr.org/files/images/media/files/publication/2011/05/Capable%20Communities%20Nov2010_1813.pdf?noredirect=1
4. *Ю. Хабермас.* Упраздняет ли Германия себя? / Хабермас Ю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.liberty.ru/Themes/Uprazdnyayet-li-Germaniya-sebya>
5. *Ионин Л.* Конец мультикультурной эпохи / Л. Ионин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/rus/gos/konec_multikulturnoj_epohi_2010-12-13.htm
6. *40% французов считают мусульман угрозой идентичности Франции* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/news/world/4775996-40_frantsuzov_schitayut_musulman_ugrozoy_identichnosti_opros_.htm
7. *Послание Президента Федеральному Собранию.* 12 декабря 2012 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2012/12/12/stenogramma-poln.html>
8. *Выступление В. В. Путина* на заседании международного дискуссионного клуба «Валдай», Новгородская область, 19.09.2013 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/news/19243>
9. *Зевелев И. А.* Трансформация национальной идентичности и новая внешнеполитическая доктрина России / И. А. Зевелев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/number/Granitsy-russkogo-mira--1658>
10. *Выступление Святейшего Патриарха Кирилла* на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. – 2009. – 3 ноября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

References

1. *Teper i Sarkozy priznali, chto politika multikulturalizma provalilas* [Even Sarkozy has admitted that the policy of multiculturalism had failed]. Retrieved from <http://inosmi.ru/europe/20110211/166444540.html>
2. *Semenenko I. S. (n.d.).* Natsionalnye praktiki formirovaniia grazhdanakoii identichnosti : opyt sravnitel'nogo analiza [The national practices of formation of civic identity : the experience of a comparative analysis]. Retrieved from http://www.perspektivy.info/rus/gos/nacionalnyje_praktiki_formirovaniya_grazhdanskoj_identichnosti_opyt_sravnitelnogo_analiza.htm
3. *Capable Communities : Towards Citizen-Powered Public Services.* Retrieved from http://www.ippr.org/files/images/media/files/publication/2011/05/Capable%20Communities%20Nov2010_1813.pdf?noredirect=1
4. *J. Habermas.* Uprazdniaet li Germania sebja? [Whether Germany abolishes itself?] Retrieved from <http://www.liberty.ru/Themes/Uprazdnyayet-li-Germaniya-sebya>
5. *Ionin L.* Konets multikylturnoi epohi [The end of the multicultural era]. Retrieved from http://www.perspektivy.info/rus/gos/konec_multikulturnoj_epohi_2010-12-13.htm

6. 40% frantsuzov schitaiut musulman ugrozoi identichnosti Frantsii [40 % of French consider muslims as a threat to the identity of France]. Retrieved from http://news.liga.net/news/world/4775996-40_frantsuzov_schitayut_musulman_ugrozoy_identichnosti_opros.htm

7. Poslanie Prezidenta Federalnomy Sobraniy. 12 dekabria 2012 goda [Address by the President to the Federal Assembly. December 12, 2012]. Retrieved from <http://www.rg.ru/2012/12/12/stenogramma-poln.html>

8. Vystuplenie V. V. Putina na zasedanii mezhdunarodnogo diskussionnogo kluba «Valdai» [Statement by V. V. Putin at the meeting of the international discussion club «Valdai»]. Retrieved from <http://www.kremlin.ru/news/19243>

9. Zevelev I. A. Transformatsiia natsionalnoi identichnosti i novaia vneshnepoliticheskaja doktrina Rossii [Transformation of national identity and the new foreign policy doctrine of Russia]. Retrieved from <http://www.globalaffairs.ru/number/Granitsy-russkogo-mira--1658>

10. Vystuplenie Sviateishego Patriarkha Kirilla na torzhestvennom otkrytii III Assamblei Russkogo mira [Statement by his Holiness Patriarch Kirill at the grand opening of the III Assembly of the Russian world]. Retrieved from <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>